

Dansk højskolemand i Sønderjylland efter 1864

Breve fra Adolf Knudsen 1866-71

Ved *H. F. Garde*

Indledning

I sin bog *Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland* nævner højskoleforstander Hans Rosendal i afsnittet om skoleforhold oprettelsen af de 4 folkehøjskoler i 1869: Brøns, Vonsbæk, Rødding (genåbning) og Sandbjerg, og sidstnævntes åbning 7. dec. 1869 og fortsætter: »Til forstander antoges cand. theol. Adolf Knudsen. Denne var en af de mænd, der har ofret mest for den danske sag i Sønderjylland og fortjener at mindes.«

Rosendal havde haft nær forbindelse med Adolf Knudsen i dennes sidste år og bringer i bogen følgende korte biografi:

»Han hørte til en velhavende slægt og havde levet et rigt ungdomsliv i den hostrupske studenterkreds, da begivenhederne i 1848 kaldte ham til hæren som frivillig. I treårskrigen gjorde han så god tjeneste, at han blev udnævnt til løjtnant. Efter krigen var han en tid huslærer, siden (1857-61) adjunkt på Herlufsholm, og så fik han 1861 p. gr. af sin dejlige sangstemme og sit tiltalende, fine væsen tilbud om at blive kantor på Vallø. Han tog derimod og var på Vallø 1861-64, da krigen brød ud, og han igen gik med som frivillig. Efter krigen blev han i Sønderjylland og støttede den i 1863 af cand. pharm. J. A. Viinsted oprettede landboskole på Ågård en mil syd for Flensborg med sine penge og sit arbejde, til han nu kaldtes til at være forstander på Sandbjerg. Han holdt skolen igang i 2 år, udmærket støttet af sin opofrende, ypperlige hustru Margrete, f. Carstens. Hans kræfter var udtømte, og han fandt dem ikke mere, hverken på rejser til Italien eller til Norge, og d. 5. feb. 1873, niårsdagen efter at han med de andre havde måttet forlade Dannevirke, døde han i København af brystsygge«.

Adolf Knudsen er tidligere mindet i en artikel Nationale og sproglige forhold i og om Flensborg i tresserne, uddrag af breve ved Cl. Clausen i Gads danske Magasin, 1920. Det drejer sig om breve fra Knudsen fra Ågård-tiden 1865–67, skrevet til ungdomsvennen Fritz Olsen, overlærer ved søetatens drengeskole, senere sognepræst i Brændekilde-Bellinge. Om disse breve er bevaret, og da hvor, er mig ikke bekendt. Imidlertid er ihvertfald 2 andre samlinger af breve fra Adolf Knudsen bevaret, nemlig i Det kgl. Bibliotek blandt adjunkt A. V. Grams papirer 14 breve fra årene 1852–72 og i Hans Rosen-dals privatarkiv i Rigsarkivet 15 breve fra 1869–72, og det er uddrag af disse 2 korrespondencer, der gengives nedenfor. Brevene *til* Knudsen eksisterer dog ikke.

Frederik Adolf Knudsen blev født 25. dec. 1825 i København som søn af prokurator i landsover- samt Hof- og stadsretten Philip Julius Knudsen (1792–1850)¹ og hustru Julie, f. Zuschlag (1791–1860).

Adolf Knudsen blev student 1844 og deltog med iver i fyrrernes studenterliv, blev studentersanger – han spillede også klaver og komponerede – og var med i førsteopførelsen af »Genboerne« på hof-teatret i 1844. Han sluttede sig nært til Hostrup, der omtaler ham med megen sympati i sine erindringer² og breve, blev ven med brødrene Zinck,³ Kr. Mantzius m. fl. og hørte til den kreds, der omgav litteraten F. L. Liebenberg. Efter treårskrigen studerede han en tid musik, derefter teologi og blev kandidat 1857. Under kolera-epidemien i sommeren 1853 flygtede han ikke fra byen som så mange andre; i et brev 20. juli 1853 (til vennen A. V. Gram) skriver han: »– – om man end ikke er bange, og det er hverken jeg eller mine nærmeste, så må man dog nu på en vis måde i højere grad end ellers være forberedt på døden for alle, som man har kær, sin egen kære person ej at forglemme – –«, og efter at have omtalt adskillige af vennerne, der er rejst bort: »Kun Olsen, Hostrup og jeg bliver tilbage; vi fængsles netop af det samme, som tusinder med rette flygter for; thi i en sådan tid er det pligt at holde sammen«.

I 1858 afløste Knudsen Peter Heise som dirigent i Studentersangforeningen, men fungerede kun et år, da han 1859 blev huslærer hos et oldebarn af A. P. Bernstorff på herregården Kattrup⁴ ved Slagelse. 1860–61 vikarierede han som adjunkt på Herlufsholm,⁵ blev konstitueret som adjunkt og viceinspektør, men kom i stedet til Vallø som kantor i 1861. Vennerne var stærkt bekymrede, da han 1864 igen

meldte sig til hæren – skønt snart 40 år og af skrøbeligt helbred – men var klare over, at det ikke kunne nytte at prøve at holde ham tilbage.⁶ Efter den ulykkelige fredsslutning vendte han tilbage til Vallø, men havde ikke ro på sig; han måtte gå ind i kampen for danskheden i Sønderjylland og blev 1865 medbestyrer af den af Viinsted oprettede landboskole på Ågård i Oversø sogn 1¼ mil syd for Flensborg. Samtidig deltog han, som det fremgår af de i 1920 trykte breve til Fritz Olsen, meget aktivt i kulturlivet i Flensborg og omegn, læste op, spillede, holdt foredrag. Den 14. aug. 1869 indgik han i Flensborg ægteskab med den 31-årige Anna Margareta Dorothea Carstens, datter af tidligere aktuar på Augustenborg Johann Georg Carstens.

Som nævnt af Rosendal søgte Knudsen at bøde på sit svage helbred ved rejser til Italien og Norge. Han var i Italien både i 1869 og 1870. Han rejste dog ikke alene for klimaets skyld, men for at komme væk »fra alt det uvæsen her«. I efteråret 1870 boede han et par måneder i Rom i det for danske klassiske kvarter omkring Piazza Barbarini og omgikkes danske kunstnere. Han oplevede også de historiske dage omkring pavestatens undergang, Victor Emanuels indtog og den store oversvømmelse i december. Men vejret var i det hele dårligt, og han kom hjem mere syg, end da han rejste ud.

Efter opgivelsen af skolen på Sandbjerg flyttede han med hustruen og dennes fader til København. Her levede han stille og roligt, tildels sengeliggende, afbrudt af en Norgesrejse sammen med en ung ven i sommeren 1872, som han havde megen glæde af og har beskrevet smukt i breve til vennerne. Han døde som nævnt 1873, og allerede 1881 døde hustruen efter i nogle år at have drevet en pigeskole i København.

Billedhuggeren August Saabye, mest kendt for H. C. Andersenstatuen i Kongens Have i København, udførte en portrætbuste af Knudsen, som i sin tid tilhørte Hans Rosendal.⁷ Et mindedignt findes i Chr. Richardts digtsamling *Billeder og Dage*, 1874.

Om, hvad der gik forud for oprettelsen af højskolen på Sandbjerg, kan på grundlag af en gennemgang af Dybbøl-Posten 1869 oplyses:

Den 16. jan. 1869 indbød en kreds bestående af 20 underskrivere væsentligst fra Als, med N. Ahlmann⁸ i spidsen, »enhver fra Als, Sundeved og omegn« til et møde på Hotel Alssund i Sønderborg 27.

januar om oprettelse af en folkehøjskole »her på egnen«, og 21. januar indbød en anden gruppe på 45 underskrivere, væsentligst fra Avnbøl, Gråsten og Rinkenæs, beboere »af Nordslesvig, navnlig af egnen mellem Flensborg, Åbenrå og Sønderborg« til et møde i Ullerup den 28. »om en dansk folkehøjskoles oprettelse i denne egn«. Det blev dog fornuftigvis til, at repræsentanter for begge grupper deltog i begge møder, og på mødet i Ullerup var der stemning for at oprette én højskole, der skulle ligge i Sundeved, og der dannedes en fælles komité bestående af 6 af hver gruppe, som skulle samles i Gråsten 5. februar for at give udkast til en fuldstændig plan for oprettelse af en folkehøjskole for Als og Sundeved.

Den 18. februar meddeles, at proprietær N. Ahlmann, gårdejer Hans Lassen⁹ fra Lysabild og gårdejer, dannebrogsmænd Petersen fra Hostrup i forrige uge rejste »som deputation til lensgreve Reventlow på Pederstrup for at bede greven overlade den ubenyttet stående hovedbygning på gården Sandbjerg til brug for den i Sundeved påtænkte folkehøjskole. Det glæder os at kunne berette, at deputationens andragende har vundet Hans Excellences bifald«.

Den 20. februar indbydes til møde i Hotel Alssund den 26. for at vedtage de nærmere bestemmelser i højskolespørgsmålet.

Den 27. februar: På mødet i går — — vedtoges statutter, og der dannedes en folkehøjskoleforening med en provisorisk bestyrelse bestående af proprietær N. Ahlmann, boelsmændene Mads Madsen, Mindebjerg, Johan Møller, Lysemose, Wolf, Gammelgab, og møller Gorrisen i Nybøl.

Den 7. september meddelte den midlertidige bestyrelse, at Sandbjerg folkehøjskole ville begynde sin virksomhed den 1. oktober, og at elever kunne anmeldes til forstanderen, kandidat Knudsen, på Sandbjerg.

Den 25. september indkaldtes til ordinær generalforsamling i folkehøjskoleforeningen 8. oktober. Samme dag meddelte forstander Knudsen, at »Folkehøjskolen på Sandbjerg agtes med Guds hjælp åbnet fredag den 1. oktober, og jeg indbyder herved enhver, der har interesse for skolen, til på denne dag kl. 2 at møde på Sandbjerg.«

Den 28. september meddelte Knudsen imidlertid, at skolen på grund af forbud fra landråden ikke ville blive åbnet 1. oktober, hvorfor han tilbagekaldte sin tidligere meddelelse desangående. »Efter hvad vi hører«, siges det om skolen andetsteds i bladet, »fordres det, at

Cand. theol. Adolf Knudsen (1825–73), højskolelærer ved Agård Landboskole 1865–69 og forstander for folkehøjskolen på Sandbjerg 1869–71. (Privat eje)

den skal stilles under autoriteternes tilsyn, som skal have den afgørende stemme m. h. t. lærernes personlighed, skoleplan etc.»

Den 9. oktober: Ved folkehøjskoleforeningens generalforsamling valgtes til medlemmer af bestyrelsen: Drescher, Egen mølle, formand, propr. J. Møller, Lysemose, møller Gorrison, Nybøl, købmand Jørgensen, Gråsten, og propr. Wolf, Gammelgab.

Forstander Knudsen bemærkede, at han efter 14 dages venten havde fået den besked af landråden, at kirkevisitatoriet ikke på egen hånd kunne afgøre, om skolen måtte åbnes, men at dette skulle afgøres af regeringen. Landråden havde betonet, at der m. h. t. forstanderens moralske, tekniske og videnskabelige kvalifikationer ikke var videre at erindre, men at moralsk også måtte tages i politisk forstand, så at det kom an på, om hr. Knudsen opdrog gode preussiske

statsborgere, og i den henseende kunne landråden ikke anbefale ham. – Da der ikke fandtes at foreligge hjemmel i lovgivningen til at sætte skolen under kontrol eller underkaste forstanderen prøve, aftaltes, at bestyrelsen sammen med forstanderen enten hos regeringen eller overstatsadvokaten i Kiel skulle søge forbudet hævet.

Den 6. november: »Efter hvad vi har erfaret, er der nu udsigt til, at åbningen af skolen på Sandbjerg – som alt for længe er blevet forhalet – om ikke lang tid kan finde sted. Efter at formanden, hr. Drescher, og skolens forstander, Knudsen, der havde henvendt sig til regeringen i Slesvig, derfra havde fået det svar, at man godkendte visitoriets fordringer, har hr. Knudsen indsendt alle forlangte dokumenter, og der kan således nu intet være til hinder for at skolen bliver åbnet. Visitoriet har vel udhalet tiden noget ved atter at indsende dem til regeringen; men der kan næppe være nogen tvivl om, at denne afgørelse vil blive gunstig for skolen«.

Den 2. december meddelte Knudsen så, at han efter at have modtaget regeringens tilladelse agtede at åbne skolen tirsdag den 7. december.

Den 16. december 1869 bragte Dybbøl-Posten et udførligt referat af højtideligheden, da skolen åbnede med 21 elever, og en talrig skare folk fra Sundeved og Als samledes på stedet. Der blev afsunget en af Chr. Richardt til lejligheden forfattet sang. Forstander Knudsen holdt velkomsttale. Desuden var der taler af bl. a. Ahlmann og Hans Lassen. Mads Madsen takkede »navnlig de lærere, som ganske ofrede sig for sagen, hvortil forstanderen bemærkede, at det ikke kunne kaldes et offer, som var hans kæreste glæde. Lærer Møller gjorde rede for sin del i undervisningen, og hvad han ville stræbe at opnå – – –«.

Om Knudsens korrespondenter Gram og Rosendal skal blot yderligere nævnes:

Adam Vilhelm Gram (1824–1906) blev student 1843 fra Borgerdydsskolen på Christianshavn. Han blev cand. theol. og var 1859–86 adjunkt ved Århus Katedralskole.

Hans Rosendal (1839–1921) var i en årrække forstander for Vinding Højskole på Vejleegnen, derefter for Grundtvigs Højskole i Lyngby.

Brevene

Adolf Knudsen til A. V. Gram.

Hatlund, Kværn sogn i Angel, d. 5. jan. 1866
Kære ven! Om også et par skrevne ord nu og da er det eneste ydre bånd imellem os, så ville jeg dog nødigt, at det skulle briste, så tarveligt det end er; skønt jeg tvivler ingenlunde om, at vi også uden det nok skulle huske hinanden. Nu har jeg jo også skiftet fædreland og må sende mine venner bud fra mit nye hjem, for at de ikke skal tabe mig af syne. Du har vel været i København i julen og ved vel så om den forandring, jeg har gjort med min stilling. De fleste af mine venner ryster stærkt på hovedet ad min letsindighed, og jeg må indrømme dem, at der er noget misligt i at opgive »det visse«, en behagelig, magelig stilling og det gode udkomme for, hvad der i bedste tilfælde er meget usikkert; men hvor letsindig jeg end kan være, så var mit sind efter den ulykkelige krig og fredslutning så tungt, at det eneste, der kunne lette det, var netop det, jeg gjorde, og som jeg håber ikke at skulle komme til at fortryde. Jeg bilder mig dog ind at kunne gøre danskheden lidt gavn herovre, om end nok så lidt; det må være enhver dansk mands pligt nu at gøre, hvad han kan i den retning, og jeg havde aldrig fået ro på mig, så længe jeg ikke opfyldte denne pligt.

Med vor skole i Ågård går det kun småt; 5 elever er imidlertid mere end ingenting, og vi håber, at den kan få fremgang, når der kommer lidt ro på folk. Jeg synes også, at det må have megen betydning, at den overhovedet holdes igang. Fra den nærmeste omegn har vi desværre ikke stor udsigt til at få elever; dels er folk for tyske og dels for fattige der. Det ville hjælpe herpå, om man kunne få nogen til at forære et par fripladser til skolen; så kunne vi nok finde elever, selv hernede, som vi kunne være tjent med.

Fra nytår af drives gården for min regning; men Viinsted,¹ der vedbliver at være forstander for skolen, har også foreløbig opsyn med driften, indtil jeg mener at kunne påtage mig det selv; desuden har vi en forvalter. Af flere grunde vedbliver Viinsted at være ejer af navn; så du må ikke kalde mig proprietær, hvis du skriver til mig. Jeg venter ikke at spinde silke ved min handel; men jeg håber at kunne slå mig igennem.

Ågård ligger smukt; gården går ned til Træ-Søen, Træ-Sjå, som den kaldes her, hvorfra Træ-Åen (Trenen) udspringer, der løber ind

forbi gården og rundt om haven, der desværre er i sin barndom. Fra vinduerne har vi mod syd en smuk udsigt over de bakkede marker, den bugtede å og engene til skovene i baggrunden; kom herved og se det!

Min adresse er: Ågård, Oversø sogn, afl. hos købmand Thomsen i Røde Gade, Flensborg. Her i Hatlund har jeg tilbragt julen hos en elskværdig familie i et hyggeligt hjem, hos dr. Ussings.² Imorgen drager jeg hjem til Ågård, hvor jeg egentlig ikke har det hyggeligt og savner selskab eller omgang. Hertil er 3 mil; men til Flensborg har jeg dog kun 1¹/₄ mil, og der er mange brave og venlige folk. – Farvel, kære ven!

Adolf Knudsen til A. V. Gram.

Ågård, d. 16. maj 1866.

»Når det bliver forår, læg så engang en tørret blomst fra din egn ind i et brev til mig!« det bad du mig om i dit sidste kærlige brev, og blomsten har jeg længe haft liggende til dig; men brevet, den skulle ligge i, lod sig ikke plukke i skoven og havde måske ladet vente på sig til hen i sommeren, om ikke egennyttige hensyn havde skyndet på mig. Vi tænker nemlig på, med vor skole, som i sommer kun har 6 elever (unge, flinke mennesker på 16 år) at besøge landmandsmødet i Århus i sommer; det kunne, tror jeg, være gavnligt på mere end én måde. Men det bliver nødvendigt at se at gøre det så billigt som muligt for de unge mennesker, og da navnlig om muligt skaffe dem gratis kvarter. Det er nu faldet mig ind, at den latinske skole måske kunne huse vore 6 ynglinge, hvis den har et lokale. en gymnastiksal f. eks., der kunne undværes i et par dage. Senge kunne der jo så ikke være tale om; men halm kan jo også gøre det. Mener du ikke, det kunne lade sig gøre? Jeg synes, det var smukt, om den højfornemme latinske skole i Nørrejylland hovedstad viste gæstfrihed imod sin fattige, plebejiske søster fra Sønderjylland.

Da jeg er vis på, at du ligesom jeg anser det for ønskeligt, om nogle af denne egns dansksindede landsmænd kunne deltage i mødet, så beder jeg dig forhøre hos vedkommende, om der ikke kunne skaffes gratis logi til nogle flinke bønder herfra, der gerne ville deltage i mødet, men vel ellers ville lade sig afskrække af bekostningerne; det sidste år har ved den slette høst været endnu mere trykkende for os landmænd henede end krigsåret. Vær nu god og overbærende

og bliv ikke vred over mine besværlige kommissioner; hvis det overstiger dine kræfter at udføre dem, så lad det være; men i hvert fald hører jeg vel snart fra dig.

Jeg kan hilse fra fælles venner i København, hvor jeg nylig har været nogle dage. Jeg var glad ved at være lidt sammen med Fritz Olsen,³ vi gjorde en tur til Dyrehaven og var en aften sammen hos gamle Liebenberg⁴ med Mantzius,⁵ en rigtig rar, hyggelig aften. Jeg var et øjeblik inde hos Nørregaard,⁶ som du jo nu får over i din nærhed. Også L. C. Hansen⁷ så jeg; han er vel fornøjet på Bornholm; det lader til, at han har greb på at tage de vanskelige forhold derovre.

Om mit liv her vil jeg kun sige, at jeg er glad ved at være her, om jeg end må finde mig i mange savn. Det værste er, at der er så store mangler ved mig selv som lærer ved en sådan skole; det er min eneste trøst, at så ringe som jeg er, så er jeg dog den eneste, der *ville* være her, og at skolens eksistens er afhængig af mig. – En stor glæde havde jeg lige før min rejse til København, idet fru Hage (konsulens kone)⁸ uden nogensomhelst foranledning fra min side sendte mig 100 rdl. med løfte om den samme sum i de følgende 3 år til en friplads i vor skole.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 17. jan. 1870.

Siden vi sås i København, har vi jo her haft en del genvordigheder med vore fjender for at få lov at åbne skolen, og de 2 måneders lidelse og ærgrelse trykkede os med skam at tale således, at virkningerne endnu mærkes; jeg var ganske syg i al den tid og kan ikke ret komme mig, skønt jeg jo nu har al grund til i glæden over skolens velgående at glemme de overståede trængsler. Vi vandt da, Gud ske lov! sejr, og skolen trives efter omstændighederne godt. Vi har nu 28 elever, hvoraf de 22 bor hos os, og det er et rigtig flinkt hold, og de er også glade ved at være hos os. Det eneste bryderi, jeg har, er med min medhjælper, Møller,⁹ men det er også galt nok. Jeg har været meget uheldig med ham, eller rettere jeg var meget ubesindig, da jeg antog ham. Han er en af sine kundskaber yderst indbildsk, forfængelig seminarist med megen ærgerrighed, men uden kærlighed til nogetsomhelst andet end sig selv, altså heller ikke til sin gerning, som han da også mangler de vigtigste betingelser for at kunne udføre, da han er opstyttet og deklamerende og alt andet end folkelig. Han

begyndte allerede, inden jeg havde set ham, med skriftlige grovheder, og jeg fandt det i den anledning nødvendigt at gøre opmærksom på, at han måtte kunne finde sig i at underordne sig mig, når han ville være lærer hos mig. I de 2 måneder, vi ingen skole havde, var han ganske skikkelig; men den første dag, vi holdt skole, blev han rasende over ingenting og sagde mig op. Jeg var godmodig nok til at bede ham betænke sig til næste dag; men heldigvis behøvede han længere tid til at besinde sig, og efter nogle dages forløb og gentagne uforkammetheder slog jeg det fast, at han forlader skolen til 1. maj. Han har nu vist sig også at være en æsel, da han har gjort et forsøg på at trænge mig til side; i en overordentlig ringe afhandling om »Folkeskolen«, som har stået i Dybbøl-Posten,¹⁰ ender han med at advare imod at lade folkehøjskolerne blive private entrepriser og opfordrer til at virke hen til, at »folkets valgte førere« får »råd og stemme i skolens indre og ydre liv«; og samtidig har han bestormet Ahlmann med lange breve, hvori han først sværter mig i mit forhold til ham og dernæst søger at godtgøre nødvendigheden af, at lærerne ved en sådan skole er sideordnede, og dertil mener han, at bestyrelsen for Højskoleselskabet for Als og Sundeved må hjælpe ham. Han truer endog med offentliggørelse i Dybbøl-Posten og henvendelse til den danske regering! Ahlmann har svaret ham, at den sag aldeles ikke vedkom selskabet, da skolen er min, og ville han blive hos mig, så måtte han enes derom med mig, som havde antaget ham og lønner ham, og derpå har M. atter svaret, at han var så blodig fornærmet, at han ikke kunne gøre det første skridt til forsoning. Men om han så falder på knæ for mig, så beholder jeg ham ikke, og heldigvis råder Ahlmann mig også kraftig derfra, da han jo nu også kender fyren, og jeg tror, at enhver, der blot har set lidt til ham, vil give mig ret deri. Jeg er ked nok af, at jeg må beholde ham til maj, thi det er en kval at have ham i huset; men når han blot vil gøre sig flid med skolen, som Ahlmann har formanet ham til, så får jeg finde mig deri, skønt der naturligvis aldrig kan komme noget rigtig godt ud af det, når man ikke kan arbejde sammen i samdrægtighed og i samme ånd.

Nu ville jeg gerne høre Deres mening, om jeg ikke kunne undvære en lærer til sommer, da her jo skal være pigeskole og jeg får frøken Møller¹¹ herved til hjælp foruden min kone. Dette pigeskolevæsen er jeg ikke rigtig på det rene med endnu, hvordan det skal gribes an, og

jeg ville derfor være Dem meget taknemlig, hvis De ville komme mig til hjælp med Deres erfaring. Hvordan har De ordnet undervisning med pigerne, hvilke fag tager De med, og hvormegen tid gives til hvert fag? etc. etc.? Hvis jeg kunne hjælpe mig uden lærer i sommer, så havde jeg bedre tid til at se mig om efter en flink mand.

Af eleverne har vi kun glæde. Aarø, som De jo kender, er unægtelig en af de flinkeste, om han end i henseende til dygtighed og arbejdsomhed i de enkelte fag har flere overmænd. En slem mare, der rider os hernede, er tysken, som nødvendig skal læres – den indrømmelse må man gøre dem; det tager os megen tid og kræfter. Egenommeligt er det for os, at vi har ved siden af gamle soldater, der har været med på Dybbølbjerg i 64, og nye permitterede danske soldater, også preussiske soldater, en etårig, som er en af de allerflinkeste, og flere, som aspirerer til at blive det; men vi har ikke en eneste tysker. Befolkningen besøger også stedse talrigere vore sammenkomster om søndag eftermiddag. Når det er månelyst, trakterer vi med foredrag, ellers i alm. kun med oplæsning, som også behager meget.

Jeg håber nu snart at høre fra Dem, og så fortæller De mig vel også om, hvorledes De og Deres og skolen har det. Min hustru, som er rigtig glad med de mange glade, elskværdige sønner, hilser venligst.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 16. feb. 1870.

Den afskyelige karl, jeg havde til medhjælper, har da nu drevet det til det yderste og forlod skolen igår. Jeg ved ikke, hvad jeg skal tro om det, om hans opførsel er foranlediget af hidsighed alene, eller, hvad jeg snarere tror, han i sin ondskab har handlet med overlæg for at skade mig og sætte mig i den store forlegenhed at stå ene med skolen. Og hvad var så anledningen til katastrofen? Intet mere, end at jeg igår endnu sad i skolen og rettede stile, da hr. M. kom ind for at give undervisning! Det gjorde jeg også i fredags, men veg straks pladsen, idet jeg bemærkede, at jeg måtte tage tiden med til det yderste for at blive færdig med stilene, og ligedan rejste jeg mig igår, da M. kom, og ville gå; men han havde nu netop arrangeret en scene, og den skulle opføres for eleverne! Jeg vil ikke besvære Dem med at fortælle, hvordan han overfusede mig og udskældte mig; men enden

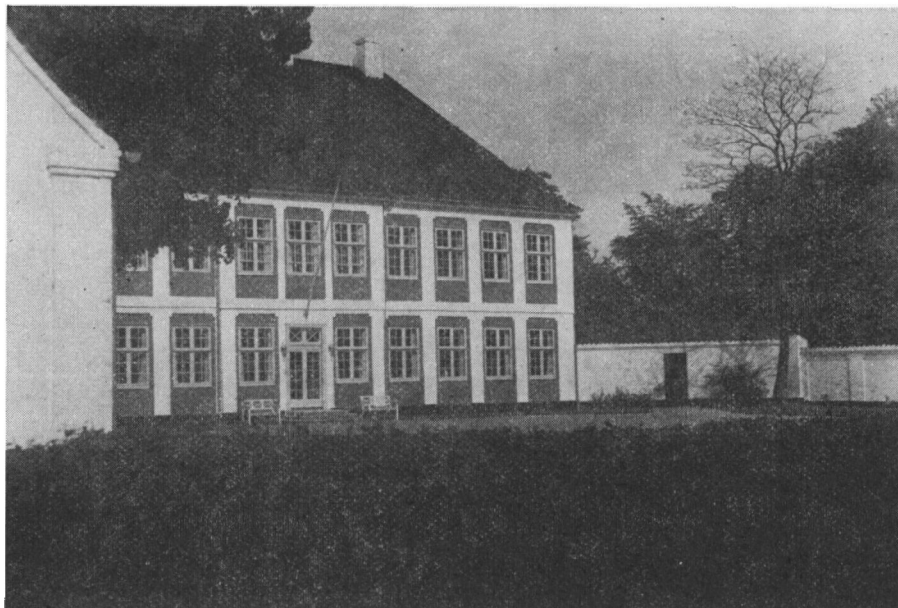
på det blev, at han erklærede sin virksomhed for endt og forlod huset. Igår aftes kom eleverne til mig og bad mig, om de måtte bede M. om at blive, og de gjorde det på så smuk en måde, at jeg ikke kunne nægte dem det. At det har gjort de kære drenge frygtelig ondt også for min skyld, er tydelig, og de har heller ikke overset den store skade, det vil gøre skolen, når den sag kommer ud blandt tyskerne. De var da hos ham; men han ville ikke give noget bestemt svar; han ville først henvende sig til »skolerådet«, havde han sagt; han ved imidlertid godt, at der ikke eksisterer noget skoleråd m. h. t. Sandbjerg skole, og har engang forgæves henvendt sig til møller Drescher,¹² der er formand for det selskab, der støtter skolen med penge, og til Ahlmann om at skaffe ham en sideordnet stilling her ved skolen; og så er det mig ikke rigtig klart, hvad han egentlig vil; og om jeg tager imod ham igen for de tiloversværende måneder er naturligvis afhængig af, på hvad måde han kommer; jeg har tilladt eleverne at bede ham komme igen, og altså indrømmet at ville modtage ham; men hvis han benytter betænkningstiden til at søge at styrte mig (hvilket er ham en komplet umulighed), så anser jeg mig for løst fra min indrømmelse. Men jeg tror ikke, at han efter en forgæves påkaldelse af hjælp hos de omtalte mænd vil komme tilbage; han er alt for hovmodig til det, og skolens vel, ja, dens eksistens er ganske vist den forfængelige egoist aldeles ligegyldig, medens han derimod hader mig så grundig, at han gerne vil ofre noget på at skade mig.

Jeg har allerede skrevet til Flensborg, hvorfra jeg tænkte mig muligheden at få undsætning for en månedstid. Men så har jeg en dristig plan, der går ud på, at De skulle udstrække det besøg, De har lovet mig i april måned, til hele måneden, og så gøre mine elever færdige med landmåling og nivellering. Er det en umulighed? Er det en mulighed, så tror jeg, De gør det, så vidt jeg kender Dem. Ja, jeg behøver ikke at spille mange ord på overtalelse til Dem; sagen taler for sig selv. Svar mig snart og glæd helst mine elever og mig ved Deres svar.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 24. feb. 1870.

Vi har haft store ubehageligheder og sorger, siden jeg sidst skrev til Dem; men Gud være lovet! nu er alting godt igen, ja meget bedre end før. Møller er borte, og kommer aldrig her mere; men det var

Sandbjerg slot, palæet set forfra. Slottet, der er opført 1787-88, har i tidens løb været anvendt til mange forskellige formål. Her skal nævnes højskolevirksomheden, der påbegyndtes 1869 og standsede 1874 ved myndighedernes udvisning af den sidste forstander Jens Langkjær. Fra 1959 ejes slottet af Aarhus Universitet og bruges til kursusformål. (Foto: H. F. Garde)

nærved, at det var lykkedes ham at gøre skolen ubodelig skade. Det var meget letsindigt af mig, at jeg i tillid til min gode sag og sandhedens magt forholdt mig aldeles rolig og lod M. snakke i krogene; at han var nederdrægtig nok til at besnakke og smidske for eleverne, faldt mig ikke ind, og at også tyskerne var på færde og prædikede for eleverne, at når de ikke kunne beholde M., skulle de forlade skolen, det har jeg først fået at vide bagefter. Imidlertid havde M. fået mange på sin side i langt højere grad, end jeg anså det for mulig, havde fået eleverne til at underskrive en erklæring!!! som de straks fortrød, etc. etc. og bragt det så vidt, at, da jeg havde fået en flink lærer, var eleverne bedrøvede derover og erklærede på min forespørgsel, at de hellere ville beholde M. end nogen anden, og at højskoleselskabets bestyrelse kom her med M. i lørdags for at sætte hans fordringer igennem og påtvinge mig ham. En af fordringerne

var, at han ville være ligestillet med mig! Men allerede inden de herrer kom her, havde de ved at tale med Ahlmann, tror jeg, fået en anden betragtning af sagen, begyndte med at gøre undskyldning for, at de kom her, hvor de intet havde at bestille, og indrømmede mig, at jeg ikke kunne tage imod M. på de betingelser, og at det var bedst for skolen, at han ikke kom igen. Hvad der har gjort mig mest ondt ved den hele sag, var elevernes forhold; men jeg har ved nærmere overvejelse og undersøgelse fået den overbevisning, at de besnakkede af M. ikke har vidst hverken ud eller ind, har troet, at når blot M. kom igen, så var alting godt og skandalen forbi etc.; ja de ved såmænd selv ikke, hvad det er de har underskrevet, og det skulle ikke undre mig, om den erklæring, M. oplæste her i lørdags for bestyrelsen af selskabet, var en helt anden end den eleverne har underskrevet; thi han er ligefrem en nederdrægtig karl, et ondt menneske. Han hviler ikke endnu; men han kan ikke længere gøre skolen eller mig nogen skade, navnlig fordi jeg har eleverne med mig på det fuldstændigste.

Den brave Johansen,¹³ som har bragt mig og skolen det offer at forlade sin virksomhed midlertidig for at hjælpe mig, vil blive her, indtil De kommer. Jeg arbejder nu på landmålingen, som viser sig ikke at være hekseri, og når De vel kommer efter påske og øver den praktiske landmåling, så har vi jo næsten 14 dage dertil; kan det ikke gå an? Kan De komme tidligere, så meget desto bedre. Er det fornuftigt at rejse til Bornholm i april måned? Er det med skolen, De gør turen eller med familie? Vi gjorde gerne turen med Dem; men vi skal jo benytte den korte tid, vi har, til skolen. – Desværre kan jeg ikke beholde Johansen her som lærer, da han har forpligtelse imod den familie i Flensborg, han er huslærer hos; han er et rart naturligt og hjerteligt menneske, egenskaber, jeg har lært at skønne på i denne tid! Hvor skal jeg dog få et godt menneske fra?

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 7. marts 1870.

Tak for Deres venlige brev og Deres lykønskning; men De må ikke tro, at alt er overstået her; nej, det værste var os forbeholdt efter M.'s afrejse, og det allerværste forstår os måske endnu. Forleden kom hr. Drescher fra Egen mølle på Als, formand for højskoleselskabets

bestyrelse, tilligemed en anden af bestyrelsen herover for at meddele mig, at denne havde blandt andre for mig nærgående bestemmelser vedtaget at forelægge selskabet en ny lovbestemmelse, at forstanderen for Sandbjerg skole ikke skulle kunne afskedige en lærer uden at indhente selskabets bestyrelses tilladelse. Anledningen hertil var den uheldige historie med M.; men, gudbevares! det var langt fra at være noget mistillidsvotum; man gav mig fuldstændig ret i, at M. var ikke til at have med at gøre, og det var godt, at han var kommet bort; men den historie havde dog overbevist dem om nødvendigheden af, at de havde myndighed til at blande sig i slige forhold. Kan De få mening i den snak, så kan De mere end jeg kan, og jeg kunne heller ikke straks forstå, hvad der stak dem. Men det blev værre endnu; thi da jeg erklærede, at jeg aldrig ville lade mig sligt byde, svarede hr. formanden med en opsigelse og blev vred og grov på en simpel måde, at man knap skulle have anset det for muligt. Ulykken er vel sagtens den, at vore forhold, som jo medfører så mange goder, er også fordærlige i mange retninger; de har blandt andet avlet en forfængelighed, som er grænseløs, og så smitsom, at jeg tror, der er kun én mand, der hidtil er gået fri, og det er Ahlmann. Folk uden dannelse kan ikke tåle at blive fremtrædende personligheder; således er det gået Krüger,¹⁴ han stinker jo af forfængelighed; og stakkels Drescher, hvem vel væsentlig hans gode ejendom, vand- og vindmølle og gode penge har skubbet frem, skønt han er en rå, højst ubetydelig karl, synes at være gået aldeles fra snøvsen; nu er møller Dr. blevet formand, og så skal han nok lære den lumpne forstander at bøje sig. Han har desuden lyttet til M.'s tuderer og vistnok følt sig krænket over, at jeg ikke henvendte mig til hr. formanden med meddelelse o.s.v. i anledning af M. Jeg finder det derimod yderst inhumant, at han lytter til M.'s bagvaskelser og ikke underretter mig derom og endelig trommer bestyrelsen sammen her for at blande dem i sager, som slet ikke kom dem ved, atter uden at melde mig et ord derom. Jeg kom imidlertid aldeles uskyldig og tilfældig til at krydse planerne ved at få Ahlmann herover – min eneste ven i denne kreds, tror jeg – og ham bøjer Dr. sig uvilkårlig for. Dr. var da aldeles flad og reddede sig kun yderst kejtet ud af det; men ved den lejlighed kom jeg, uden at tænke på den insinuation imod Dr., der lå deri, til at sige til Ahlmann: »Dem har M. nok taget sig i vare for at henvende sig til, da han vidste, at han ingen medhold ville få«.

Den ytring er det måske også, Dr. nu siger tak for. Skønt jeg nu opfatter forholdet således, at skolen er min og ikke står i noget andet forhold til selskabet, end at den får understøttelse af det, som Deres skole får af den danske regering, så vil jeg dog, hvis en generalforsamling vedtager den nye bestemmelse trods min erklæring, at jeg betragter det som et mistillidsvotum, ikke længere være her; jeg vil naturligvis ikke konkurrere med en skole, som befolkningen så selv ville oprette, om jeg også havde den virkelige majoritet for mig, thi jeg er ikke kommet her for at bringe splid. Så tænker jeg, at jeg forærer dem mit inventar og drager til Italien for at komme lidt til kræfter igen.

Det er velsignet, at De kommer her! Oprigtig talt glæder det mig lige så meget for min egen skyld som for skolens; thi oprigtig talt er denne modgang næsten mere, end jeg kan bære, og jeg trænger til at opmuntres ved at se et sundt, livskraftigt, bravt og troende menneske som Dem; jeg har næsten tabt troen på mennesker.

Sig mig lidt besked, kære Rosendal, med, hvilke redskaber jeg skal anskaffe til landmålingen, og hvorledes de skal være; men husk på, at jeg er aldeles uvidende og kun for 14 dage siden har begyndt en skøn dag at optræde som lærer i landmåling og nivellering. Jeg har ikke andet end et vinkelspejl. Skal jeg have vinkelsøjle også? Hvordan skal stokkene være? Kan jeg lade en landsbysnedker gøre dem? Skal jeg have »det togrenede vatrerrør« eller »vatrerrør med svømmende sigteledere« eller »v.redskab med faste sigteledere«? eller måske noget ganske andet? Og hvor skal jeg have det fra? fra København? og fra hvem da? Sig mig endelig besked med det aller ubetydeligste. Kan man få sligt i Vejle, så kunne jeg måske få Dem til at tage det med til mig derfra.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 20. marts 1870.

Jeg har 300 rdl. liggende til Dem og beder Dem lade mig vide, om jeg skal sende dem til Vinding eller andetsteds hen. Gør Dem blot ingen betænkeligheder ved at modtage dem; det har kostet mig grumme lidt ulejlighed at skaffe dem tilveje; jeg savner dem ikke, og jeg kan ikke tænke mig nogen bedre anvendelse for dem, end den at hjælpe Dem. Jeg indser fuldkommen det rigtige i alt, hvad De

siger mig i anledning af mine genvordigheder, hvormeget der taler for, at jeg ikke bør forlade min post her; men mit sind er så oprørt og mit helbred så medtaget af de uafsladelige fortrædeligheder, jeg nu har været plaget af siden oktober, at jeg næppe kan bekvemme mig til at underkaste mig de urimelige fordringer, man nu stiller til mig. Bestyrelsen er imidlertid splidagtig ang. denne sag; man har været samlet desangående i torsdags og har ikke kunnet blive enige, og der er sammenkaldt et møde af kredsformanden til på lørdag. En af bestyrelsesmedlemmerne, som var her hin fæle dag med formanden og var uartig, men siden har fortrudt det og har været her 2 gange og gjort sig al umage for at gøre sig behagelig, sagde mig det idag om dette møde på lørdag, for at jeg kunne møde og tale min sag; det vil jeg da gøre, og da jeg ved, at jeg foruden denne meget upålidelige dog har én pålidelig ven i bestyrelsen, og vel også kan regne noget på sund sands hos kredsformændene, som vel for største parten er upartiske, og jeg endelig har den første mand i Sønderjylland, Ahlmann, afgjort og ubetinget på min side, en mand, som vanskelig nogen sætter sig op imod (det skulle da være den kloge, men meget forfængelige og herskesyge Hans Lassen, som, mirabile dictu, har stillet sig frem som Møllers ridder og nu vanskelig lader den sag falde, om han også indser, at der er den blodigste uret på den side), så håber jeg at få sagen begravet på lørdag, og skulle det ikke lykkes, så er der da en generalforsamling tilbage, og skulle det gå galt der også, så kan jeg ikke se rettere, end at befolkningen ikke sætter pris på at beholde mig. I så fald kan jeg ikke finde mig i at blive her, og jeg skal sandelig gerne tro, at den mistillid, der således vises mig, kan være fortjent. Jeg er kommet ind på denne virksomhed, fordi der den gang ikke var andre, der ville det hernede, ikke fordi jeg troede mig særlig kaldet dertil, der skulle jo nogen til det værste. Jeg har dog den tilfredsstillelse, at jeg har holdt liv i Ågård og derved i hele højskolesagen hernede, indtil andre derved fik mod til at tage fat på det samme, og bliver jeg nu nødt til at vige, så er det vel fordi min hjælp ikke længer er fornøden, fordi sagen nu er så vidt fremmet, at den fordrer bedre kræfter end jeg kan ofre.

Ja, kære ven, jeg tager Dem på ordet og beder Dem besørge alt, hvad De kan, for mig i København. Selv er jeg jo aldeles ukyndig i disse ting, kan vanskelig eller aldeles ikke få dem herovre, har des-

uden i denne tid alt for meget arbejde og alt for få kræfter og har endelig aldrig været bange for at tage imod tjenester af gode mennesker. Af stokke har jeg bestilt 16 hos en flink snedker, og et vinkelspejl har jeg; men dermed er jeg færdig. Vil De besørge resten til mig? Af nivellerinstrumenter vil jeg helst have det, som er nemmest at håndtere, og det er vel kviksølvinstrumentet; at det er billigt er jo også et rimeligt hensyn, såvelsom at det er »almindeligst mellem landmænd«. Også en landmålerkæde og en nivellerstang, vil De besørge mig alt dette og hvad der ellers kunne være godt at have? Alle eleverne har bestik, som forresten ikke er rigtig gode, linealer, trekant og målestokke, som jeg tror er gode. Skriv mig også til, hvor mange penge jeg skal sende Dem til instrumenterne. Jeg havde forleden kært besøg af 2 af Deres elever, den ene Ludvigsen fra Avnbøl. – Det er da en stor glæde, Deres elever har beredt Dem med Vinding Højskoleforeningen! Gid jeg havde med sådan en forening at gøre istedet for med min.

Til påske har vi vel åbent vande i Flensborg Fjord, så kan De aller nemmest komme over Flensborg og med dampskib, som går flere gange om dagen til Sønderborg eller Nybøl, hvor jeg henter Dem. Men der bliver jo tid nok til at tale om det. Hils Deres kone¹⁵ – og Rømer!¹⁶

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 12. juli 1870.

De sanker rigtignok gloende kul på mit hoved ved at skrive til mig og endda begynde med en undskyldning for opsættelsen! Og jeg har gået imidlertid og skammet mig (men ladet det blive derved) over, at jeg ikke forlængst havde skrevet til Dem og takket for Deres hjælp og trøst. Ja tusind gange skal De takkes for at De ville tilbringe den måned hernede! Tak for den gode hjælp, De ydede mig, for den trøst, De var mig ved Deres venlighed, for den opmuntring og styrke, De gav mig ved Deres nærværelse. Kunne jeg ikke give Dem noget godt til gengæld, så trøster jeg mig med, at Deres ophold her dog ikke har været helt uden glæde, da De jo dog har haft de kære elever, som jeg er overbevist om, at De har haft megen glæde af.

Med vor pigeskole har vi kun grund til at være fornøjede, og jeg tror at måtte give Dem ret i, at pigerne er meget bedre at have end

karlene; men desværre har jeg kun kunnet tage mig grumme lidt af dem, da det den meste tid har været usselt med mit helbred, meget dårligere end i vinter. Gud ske lov, at vi har haft Dora Møller, som er prægtig mod pigerne og ganske utrættelig; hun har måttet trække hele læsset, medens jeg kun har læst mine 2–3 timer om dagen. I den sidste måned har det bedret sig noget med mig, så jeg atter håber på at komme mig; jeg kan dog nu f. eks. gå til Sønderborg eller Dybbøl. Vi har kun 12 piger; men de har været her alle siden 1. maj og ville gerne blive her august og september også, når vi blot kunne beholde dem. En af dem, en rigtig rar pige, som har et dårligt hjem hos en rå fader (hestehandler i Møgeltønder) og en sindssyg søster, har vi tilbudt at komme og være her til vinter, da såvel Ingeborg Smidt som Nicoline forlader os til november, og hun har med stor glæde og taknemlighed modtaget vort tilbud.

2. pinsedag var her skovfest, og vi havde da om aftenen besøg af 9 af vore vinterelever, med hvem vi da havde en rar aften med sang og dans i havestuen, hvor klaveret nu står. I søndags morges sejlede hele skolen over sundet til Rønhave Mark, hvor 3 vogne fra kammerråd Fenger¹⁷ på Augustenborg holdt og tog os op at køre til Augustenborg, hvor vi tilbragte en udmærket behagelig dag hos de gæstfri Fengers. Påskud for turen var at se mejeriet, der er indrettet på den nye måde med afkøling i vand; men det tog dog ikke alle de 12 timer, vi tilbragte på gården; dog gik der ikke så lidt tid hen nede i mælkestuen, da hele selskabet én for én skulle vejes. Dora Møller blev fundet for let, hvorfor min kone har fået den idé, at hun sulter her hos os. Vi har stærkt i sinde at drage over til skyttefesten ved Kværndrup,¹⁸ så De ser, vi er ikke bange for at more os.

Tak for Deres indbydelse til at komme og høre Rasmus Nielsens¹⁹ foredrag! men jeg er bange for, at det ikke lader sig gøre, da vi i ferien får besøg af min søster²⁰ med børn og et par tanter. Når disse gæster er rejst, er det sandsynligt, at jeg gør en tur til Ribe og videre op i Nørrejylland, og da aflægger jeg vist også et besøg i Vinding. Jeg har længe ligget på rejsen op til Vejle, da jeg skulle se på en lærer i Hornsyld; men jeg har ikke haft kræfter dertil, og nu tror jeg, at jeg får en seminarist Knudsen,²¹ der er i Vonsbæk hos West,²² som har sagt ham op.

Det er skade, at der er så langt og en kostbar rejse mellem Vinding og Sandbjerg; De burde dog se Sandbjerg ved sommertid!

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 28. sept. 1870.

Tak for sidst, specielt for det rare følgeskab til Frederits! De sager, De søger, er til tjeneste og skal snart blive sendt; men først ønsker jeg svar på følgende spørgsmål:

Vil De have alt landmåleretøjet, begge kæder og alle stokke? Jeg har udlånt en kæde og nogle stokke til en tidligere elev, men antager, at han har afbrøgt dem.

Er det kun Snorre, De ønsker, ikke Saxo? For det tilfælde, at De ville afsætte nogen af dem, bemærkes, at når man tager både Snorre og Saxo, får man dem i bogladen for 4 rdl., hvorimod Snorre eller Saxo enkeltvis koster, tror jeg, 15 mrk. Bindene har kostet 3 mrk. Da jeg har solgt 1 eksemplar af hver og foræret 1 bort, har jeg nu kun 8 tilbage.

Vi slap igår vor indkvartering, men glæden er kun kort; idag får vi nye, og da de skal have varme stuer, og forvalteren ikke kan skaffe dem det, så skal de alle, 20 mand, bo her på palæet. Det er med et tungt hjerte, vi gør i stand til dem nede i skolelokalet. Vi tænker mer og mer alvorlig på rejsen til Italien. Ved De ikke et godt sted for vor skikkelige Hanne at være i vinter? Nicoline har fået en plads i Flensborg; men Hanne er vi i forlegenhed med. $\frac{1}{4}$ års løn skal vi jo betale hende, så er det kun kosten, hun skal have i den tid, og den er hun rigelig værd.

Skønt jeg i den sidste måned har det uendelig meget bedre, end jeg ellers har haft det i hele dette år, minder hoste, stakåndethed og smerter i brystet mig stadig om, at det har været en grundig sygdom, som det ikke er så let at få fuldstændig bugt med, og det er min trøst for den tvungne ledighed i vinter, at den måske er nødvendig for mig for at komme til kræfter igen.

Christen Hansen²³ fra Nørremølle var her forleden for at rådføre sig med mig om, hvilken skole han skulle sende sin søn til, og jeg anbefalede ham Vinding. Jeg antager, at De da får drengen, som rigtignok er temmelig ung, knap 16 år. Jeg kender ikke stort til ham, men han er af en brav, i Sundeved meget udbredt og anset familie, og han er musikalsk. Vi havde søsteren i sommer og skulle have en anden søster næste sommer.

Adolf Knudsen til A. V. Gram.

Sandbjerg, d. 1. okt. 1870.

Jeg er rigtig glad over, at jeg ved dette besøg i Århus var lidt mere sammen med dig end sædvanligt; du er jo vanskelig at få fat på; men så er det så meget rarere, når man har dig fat og føler, at man rigtig har dig og har hjertet med lige så fuldt som i gamle dage. Det var i det hele en rigtig opmuntrende tur, jeg gjorde i de 14 dage i Nørrejylland, og man kan nok behøve opmuntring en gang imellem, når man lever under så trykkende forhold, som vi gør her. Ja, nu flygter jeg jo snart helt bort for i vinter fra alt det uvæsen her, og jeg er glad ved det, thi det er drøjt at se preussere indtage elevernes plads, og vi har nu huset fuldt af dem, 1 officer og 20 mand, der breder sig både i huset og haven, så der næsten ikke er plads til os selv.

Kun af besøget hos Rømer havde jeg ingen glæde; han har haft en strid med skolebestyrer Krarup²⁴, som han har taget aldeles forkert, og som har vakt hans gamle bitterhed mod alverden; han tror sig forfulgt og miskendt. Han var forøvrigt også legemlig syg og havde været det en 8 dages tid.

Cyklamenknoldene, som jeg talte om, havde allerede begyndt at skyde, så jeg nænnede ikke at tage dem op og sende dem; men når jeg nu kommer til Italien, skal jeg nok grave nogle op til dig.

Hermed følger et par små melodier; brug dem, om du synes om dem. Lev vel!

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 16. juni 1871.

Jeg kom da hjem fra Italien lige så dårlig, som jeg rejste hjemmefra, og det kolde forår, der modtog os ved hjemkomsten, havde nær helt slået mig omkuld. Jeg har i den sidste månedstid været lige så ringe som ifjor ved midsommertid, da jeg havde det allerdårligst, og min tilstand tvinger mig til at tænke alvorlig på min stilling her. Jeg kan næppe tænke på at gøre nogen nytte ved skolen til vinter, da der efter menneskelig beregning ingen udsigt er til bedring, og jeg kan ikke vente på en mulig bedring, da der skal tid til at ordne sagerne, hvis skolen skal fortsættes, når jeg træder fra. Jeg bliver vel altså nødt til snart at tage denne beslutning, så ondt det end vil gøre mig at opgive en virksomhed, jeg har fået kær, og det uden udsigt

til nogen anden, og at forlade en bolig og en egn, som jeg vanskelig får erstattet, og et land, som jeg nu har elsket med en ulykkelig kærlighed i 23 år. At blive boende her og modtage elever i mit hus, men overlade undervisningen til andre – som en god ven har rådet mig til – det har jeg ingen mod på; en sådan halv opgivelse ville næsten være værre end en hel.

Hvordan højskoleselskabet her vil forholde sig, når jeg opgiver skolen, ved jeg slet ikke; men efter det bekendtskab jeg har gjort med selskabets bestyrelse og nogle af de toneangivende blandt befolkningen, ville jeg anse det for meget uheldigt, om en tilkommende forstander for en skole her kom til at stå mindre uafhængig af dem, end jeg har været, og jeg anser det derfor for ønskeligt, om man kunne finde en mand, der havde mod til at gå ind i min plads. Skal hr. Drescher antage en forstander, så er det ikke umuligt, at det kan blive hr. Møller! – dog – så gal er Dr. vel næppe; men det bliver så en slave af dhr. bønder med Drescher i spidsen. Vanskeligt bliver det jo vistnok at finde en mand, der vil indlade sig på et så voveligt foretagende. Forholdene er jo meget ugunstigere, end da jeg begyndte; en ny fra kongeriget kommende forstander ville måske næppe blive antaget af visitatoriet og regeringen, og endelig ville han under de nuværende forhold ikke kunne vente mange elever, måske slet ingen. Men det kunne jo tænkes, at man kunne finde en helt, der turde vove forsøget, og det skader i hvert fald ikke at se sig om efter en sådan. De kender vel ingen, som der kunne være tale om? Vi har 4, siger og skriver fire elever i sommer. De samme 4 piger er meget flinke og elskværdige, så flinke, at deres flinkhed godt kunne have været fordelt på et større antal uden skade. Det ringe antal ligger vel væsentlig i den modløshed, som ganske naturligt har grebet befolkningen; men naturligvis må jeg høre ilde for, at jeg har averteret for sent og er kommet for sent hjem, hvilket skulle have afholdt folk fra at beslutte sig til at sende deres døtre hertil. Jeg averterede imidlertid, såsnart tiderne var nogenlunde fredelige, og der var håb om at kunne begynde uden at støde på hindringer, hvorom jeg i forvejen korresponderede med Ahlmann; begynde skolen, så længe belejringstilstanden varede, kunne der dog ikke være tale om, og jeg skal dog ikke bære ansvaret for krigen.

Fra hr. Th. C. Møller har jeg hørt flere gange gennem hans »advokat« hr. Stilhoff i Gråsten, der sidst lod mig vide, at når jeg ikke

inden d. 15. juni betalte ham løn og kostpenge for $\frac{1}{4}$ år, så så han sig nødt til at lade mig indstævne for amtsretten. Det er ikke umulig, at sagen kan blive afhængig af hr. Møllers ed på, at jeg har jaget ham væk, og i så fald er min sag tabt.

Jeg hører vel nu snart fra Dem?

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

...

Sandbjerg, d. 21. juni 1871.

Den beslutning at opgive skolen til efteråret, som jeg omtalte i mit sidste brev, modner mer og mer, og min svigerfader er henrykt ved tanken om at kunne flytte sammen med os. Det bliver da sandsynligvis i København, vi opslår vor bolig. Blive her i dette elskede, ulykkelige land, tror jeg ikke, jeg kunne finde mig i efter at have opgivet kampen, og så kan jeg ikke finde noget mere passende sted at tage bolig som aftægtsmand end i København. ...

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 2. juli 1871.

Det usle lille »Apenrade« går da også altid i stykker, når vi skal bruge det! Det er nu 4. gang, det spiller os det puds, og denne gang er det nok en alvorlig skade, det har taget, så det ikke kan komme i gang før om 2-3 uger. De kommer altså til at tage over Flensborg herner, hvilket jo bliver lidt mere vidtløftigt; men jeg håber, det ikke vil afholde Dem fra at komme.

Det tunge skridt er nu gjort, jeg har slået det fast, at vi opgiver skolen til efteråret. Det kneb hårdt at gøre det; men jeg indså, at det var nødvendigt; da varmen nu ikke har bragt mig lidt kræfter eller standset hoste, og jeg ikke har det bedre i sommer end i fjor på denne tid, så er der ingen grund til at tro, at vinteren skulle være mig bedre end de 2 foregående vintre; det går vel snarere tilbage end frem. Med min svigerfader, som har været hos os nogle dage, aftalte vi, at vi alle flytter til København, hvor han så skal bo hos os.

Jeg har meddelt højskoleselskabet min beslutning. Vi får vel snart at vide, hvad de vil gøre, da der vel nu må sammenkaldes en generalforsamling. Jeg tænker, Drescher antager Møller til forstander for en eventuel højskole, som skal stå under foreningens specielle tilsyn; jeg er ondskabsfuld nok til at ønske det.²⁵ Jeg håber altså snart at se Dem og Rømer.

Adolf Knudsen til Hans Rosendal.

Sandbjerg, d. 8. nov. 1871.

Nu ligger skibet her uden for haven, som skal tage vort gods ombord, og folkene er i fuldt arbejde med at lade, så der er ikke megen ro i det ydre, så lidt som der er nogen ro i mit indre. Men jeg må dog endnu tage mig tid til at sende Dem mit farvel fra Sandbjerg og min tak for den trøst og hjælp, De har ydet mig. De ved, at jeg har elsket min gerning, og ingen kan bedre end De fatte min smerte ved at måtte opgive den. Det er en bitter lindring for mig i min sorg, at den lavhed og usselhed, snæverhertethed og nederdrægtighed, som lige fra begyndelsen forbitrede mig tilværelsen her og næppe har nogen ringe del i den sygdom, som nu jager mig herfra, endnu ikke er ked af at forfølge mig med over til kongeriget; det gør mig afskeden på en måde lettere. Jeg er ikke færdig med det kære selskab endnu, og advokat Becker trækkes endnu på mine vegne med den vanvittige Møller for amtsretten i Sønderborg.²⁶

Alt, hvad De har af mine sager, vil jeg helst sælge Dem, når De har brug for dem og for den pris, De selv vil sætte.

Hvad pengene angår, så haster det slet ikke med betalingen. Det skal være mig en sand fornøjelse ad åre at tage i øjesyn den nye svinesti etc. Min lille kone har i længere tid været pak- og flyttekarl, medens jeg har siddet lunt i kakkellovnskrogen, thi mange kræfter har jeg ikke, omend der er en betydelig forandring til det bedre siden i sommer. Nu ser vi endelig enden på dette roderi, og jeg er især på hendes vegne glad for det. For mig er afrejsen fra Sandbjerg endnu ubegribelig; men snart vil den være en kendsgerning, som jeg nødes til at tro på.

De store planer med at købe hus bliver foreløbig opgivet. Vi skal i vinter bo i Rosenvænget nr. 23, 2. sal. Søg os der!

NOTER

Indledning

1. Iflg. historikeren Frederik Barfod var Ph. J. Knudsen og hans navn i samtiden »så kendt som Randers handsker«. (Et livs erindringer, 1938, s. 269). I øvrigt henvises til H. F. Garde: Prokurator, skønånd og patriot, Personalhistorisk Tidsskrift 1963, s. 161–69.
2. C. Hostrup: Erindringer fra min barndom og ungdom, 1891, s. 242.
3. Otto Zinck: Fra mit student- og teaterliv, 1906.
4. Forholdene dér er beskrevet i et brev til Gram 17.1.1859.
5. Historiske efterretninger om Herlufsholms stiftelse, 1885, s. 419.

6. F. eks. Fritz Olsen til Gram 10.2.1864: »Det er hans varme hjerte (og urolige sind), der driver ham af sted; men han er næppe stærk nok til at udholde strabadserne, og man kan kun med sørgelige anelser se ham drage bort. At forsøge på at holde ham tilbage er unyttigt . . .«
7. Rosendals søn, forstander H. A. Rosendal, har i et brev i oktober 1952 meddelt mig følgende: »... hans enke testamenterede den smukke buste af ham til min fader. Saabye, som hun havde meddelt sin bestemmelse, beklagede sig over det og ville have hende til at skænke den til galleriet, da det var hans absolut bedste portrætbuste; den måtte ikke gemmes hen i en jysk privatbolig. Hertil svarede fru Knudsen: »Nej! for når den står på galleriet, er det en buste af Saabye, men i Rosendals stue er det en buste af Adolf Knudsen!« Busten skal senere være kommet til Askov Højskole, hvor den dog ikke findes mere.
8. Nicolaj Ahlmann (1809–90), rigsdags- og landdagsmand.
9. Hans Lassen, Lysabild (1831–96), rigsdags- og landdagsmand.

Breve

1. Johan August Viinsted (1830–1909), cand. pharm., 1857–63 lærer ved Røding Højskole, 1863–69 ejer og leder af landbrugsskolen Ågård syd for Flensborg, derefter apoteker i Kjellerup, senere i Horsens.
2. Conrad Vilhelm Ussing (1835–1914), læge i Hatlund 1862–67, derefter i Frederikssund, senere forstander for Kong Frederik VII's stiftelse på Jægerspris.
3. Jvf. indledningen.
4. Litteraten F. L. Liebenberg (1810–94).
5. Kristian Mantzius (1819–79), skuespiller ved Det kongelige Teater, hørte til den nære vennekreds.
6. Jens Nørregaard (1838–1913), som 1866 blev forstander for den nyoprettede Testrup Folkehøjskole mellem Århus og Odder.
7. Lauritz Christian Hansen (1822–1907), sognepræst i Olsker og Allinge, senere i Ramløse og provst; blandt de nærmeste venner.
8. Frederikke Vilhelmine Hage f. Faber (1810–91), gift med Peter Anthon Alfred Hage (1803–72), ejer af Nivågård m. m.
9. Theodor Christian Møller (1839–1913), gårdejersøn fra Toftlund, 1864–65 huslærer hos Hans Krüger, fra 1872 lærer i Silkeborg, »hvilken plads hans veninde, Hans Krügers tossede søster Ingeborg har forskaffet ham«. (Brev fra Adolf Knudsen til Rosendal 17.10.1872).
10. T. C. Møllers artikelserie »Folkeskolen« i Dybbøl-Posten 11., 21., 28., 30.12.1869 og 4.1.1870.
11. Dora Møller, kusine til Margrete Knudsen, se brev 12.7.1870.
12. H. C. C. Drescher, ejer af Egen mølle, var 8.10.1869 blevet valgt til formand for Højskoleforeningen for Als og Sundved, jvf. indledningen.
13. Johan Peter Johansen (1844–1915), huslærer i Flensborg 1869–70, lærer på Sandbjerg 1870–72, senere bryggeriejer i Ålborg, insektforsker.
14. Hans Andersen Krüger (1816–81), rigsdagsmand 1867–81.
15. Rosendals første hustru var Hansine Augusta Ravn (1840–73).
16. Ludvig Ferdinand Rømer (1823–1908) hørte som Olsen, Gram og L. C. Hansen til den nærmeste vennekreds. Cand. theol. 1854, 1865 lærer i Vejle, 1871 hjælpepræst i Vejle-Hornstrup, fra 1875 kapellan og hospitalspræst i Horsens. Der er skrevet en bog om ham, Carl Christensen: En romantiker blandt præster, 1923.

17. Hans Frederik Fenger (1816–1901), forpagter af Augustenborg hovedgård, senere ejer af herregården Gottesgabe på Lolland. Gift med Frederikke Mathilde Fjelstrup (1816–94).
18. Svendborg Amts Skytteforenings folkefest skulle have været afholdt i Kværndrup på Fyn 25.7.1870, men blev aflyst på grund af udbruddet af den franske krig. (Dybbøl-Posten 12. og 19.7.1870).
19. Rasmus Nielsen (1809–84), professor i filosofi og forfatter.
20. Louise Knudsen (1822–1908), gift med fysikus i Næstved P. A. C. J. E. Knudsen, faderens halvbroder.
21. Muligvis Knud Thomsen Knudsen (1842–1900), 1863–67 andenlærer i Gl. Haderslev, fra 1877 lærer og degn i Marstrup.
22. Adolf Poul West (1841–1921), 1865 lærer i Flensborg, 1869–70 forstander for Vonsbæk højskole, derefter igen i Flensborg, 1879–80 udgiver af Haderslev Avis, 1882 overlærer i Store Heddinge.
23. Christen Hanssen, Nørremølle (1825–91), rigsdagsmand H. P. Hanssens fader.
24. Formentlig identisk med Hans Achton Krarup (1836–1911), senere rektor ved latinskolen i Vejle.
25. Den nye forstander blev Jens Langkjær, der tidligere havde været lærer ved Monrads og Holdts danske skoler i Flensborg. I 1874 blev Langkjær udvist på grund af sin nationale holdning. Han blev senere skoleinspektør i Nykøbing Falster.
26. Ifølge brev fra Knudsen til Rosendal 17.10.1872 tabte Møller retssagen.